

تزیینات کتیبه‌ای سنگ قبرها: شرح صفی و تطبیق آن با نهار خوران گرگان

چکیده:

پس از ظهور اسلام در ایران همواره مرسوم بود که مسلمانان روی سنگ قبرها عباراتی شامل نام و نشان متوفی را می‌نگاشتند. به مرور سنگ قبرها با نقوش گیاهی، هندسی و انواع کتیبه‌ها تزیین گردید، بعدها از این هم فراتر رفت؛ به طوری که در دوره‌ی صفوی آرامگاه ویژگی خاصی پیدا کرد. آثار به جا مانده از این دوران، نشان از تکریم مردگان و تزیین سنگ قبر با نمادها، آیات قرآنی و ادعیه دارد، هم‌چنان که حضور گل‌بوته‌ها و طرح‌های اسلیمی در کنار خط‌نگاره‌ها بیانگر فرهنگ و هنر ایرانی- اسلامی است.

از جمله مکان‌هایی که این مشخصات را به منصفی ظهور گذاشته محوطه‌ی شهیدگاه بقعه‌ی شیخ صفی‌الدین اردبیلی است. این محوطه محل تدفین بزرگانی است که در جنگ‌ها به شهادت رسیده‌اند. پس از جنگ چالدران نیز تعدادی از شهدا به این محوطه منتقل شدند.

در این مقاله سعی شده است تزیینات کتیبه‌ای سنگ قبرهای این محوطه مورد بررسی قرار گیرد. جهت کسب اطلاعات بیشتر در مورد نحوه‌ی تزیینات کتیبه‌ای، بررسی تطبیقی این محوطه با سنگ

قبرهای نهارخوران گرگان که شباهت‌های بسیاری در تزیینات با محوطه‌ی شهیدگاه دارد، صورت گرفته است. در این راستا مقاله اهداف اصلی زیر را دنبال می‌کند:

- بررسی تطبیقی نقوش و تزیینات سنگ قبرهای محوطه شهیدگاه و نهارخوران.
- مقایسه تطبیقی مضامین خط‌نگاره‌های سنگ نبشته‌های شهیدان و نهارخوران.
- مقایسه ردپای فرهنگ و مذهب دوره صفوی در تزیینات کتیبه‌ای سنگ قبرهای شهیدان و نهارخوران.

این مقاله به دنبال پاسخ سوالات زیر است:
- شباهت‌ها و تفاوت‌های تزیینات کتیبه‌ای محوطه شهیدان و نهارخوران کدامند؟

- آیا مضامین کتیبه‌های سنگ‌های قبور نشانی از عناصر معنوی دوره صفوی را داراست؟

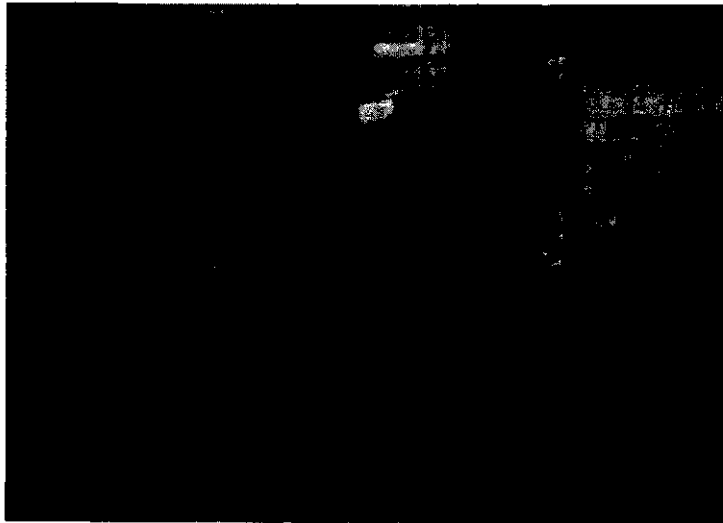
گردآوری مطالب مقاله به روش میدانی و کتابخانه‌ای و شیوه تنظیم مقاله توصیفی، تحلیلی و تاریخی می‌باشد.
واژگان کلیدی: سنگ نبشته، خط نگاره، صفوی، شهیدگاه، نهارخوران.

مقدمه:

شهیدگاه قبرستانی است که ضلع شرقی و جنوبی بقعه شیخ- صفی را در برمی‌گیرد. بر طبق شواهد و مدارک مستند تاریخی این محوطه، قبرستان وسیعی بوده که در دوره‌ی شیخ‌صفی‌الدین محل دفن مریدان و هم‌چنین پس از تشکیل سلسله صفوی جهت تدفین شهدای جنگ شروان و چالداران و شخصیت‌های مذهبی و سیاسی مورد استفاده قرار می‌گرفته است.^۱

عنوان شهیدگاه برای اولین بار در زمان شاه اسماعیل اول به این قبرستان داده شد. روایت است شاه اسماعیل اول در سال ۹۱۵ به همراه عده‌ای از مریدان و صوفیان خود برای گرفتن انتقام خون پدر و جدش عازم شروان شد و پس از استیلا بر فرخ سپاه و فتح مروان جنازه پدرش، حیدر و جدش شیخ جنید را به همراه کسانی از بزرگان و سرکردگان صفوی که در رکاب پدرش سلطان حیدر و نیز در خدمت خود وی در آن منازعات شهید شده بودند به اردبیل انتقال داده و پدرش را در کنار مزار شیخ صفی‌الدین و شهدای دیگر در آن قبرستان دفن کرد. جنازه شیخ حیدر و شیخ جنید بدون این که از یکدیگر مشخص باشند در قبرستان پشت مسجد بقعه دفن شدند.^۲

از آن زمان قبرستان مذکور به شهیدان معروف شد. در زمان شاه اسماعیل نیز پس از وقوع جنگ چالداران به سال ۹۲۰/۱۴۱۴ اجساد تعدادی از قهرمانان شهید نبرد نابرابر به همراه زین و یراق اسبهایشان که به پوست و چرم پیچیده شده بودند،

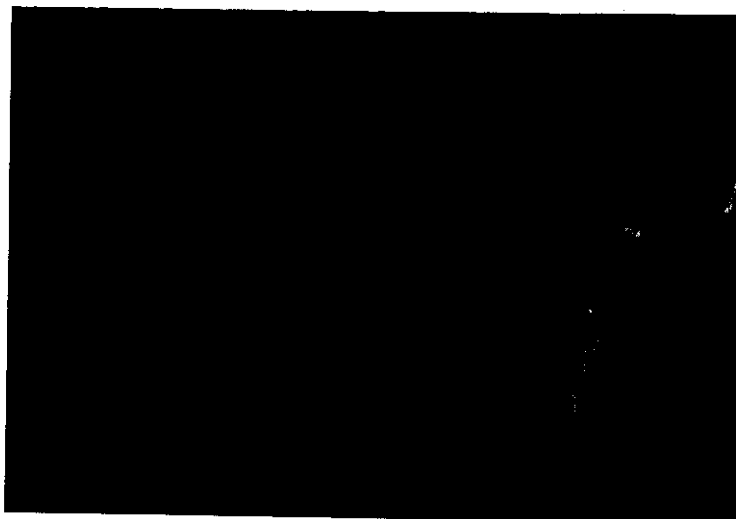

تصویر ۱: محوطه شهیدگاه در وضعیت کنونی، بقعه شیخ صفی‌الدین، اردبیل.

به این قبرستان منتقل شد و در آن جا به خاک سپرده شدند. بدون شک اهمیت تاریخی چالداران به سبب رخداد مهمی است که بین شاه اسماعیل صفوی و سلطان عثمانی اتفاق افتاده است. اصلی‌ترین دلیل اتفاق این واقعه، ایجاد دولت قوی و جدیدی به نام صفویه در ایران بود که آرمان ترویج اهداف شیعی و نبرد با اهل سنت را موجب گردید. نفس وجود چنین دولتی برای امپراطوری سنی مذهب عثمانی یک مبارزه طلبی جدی بود زیرا گرایش بسیاری از اتباع عثمانی مستقر در آناتولی شرقی را به صفویان، به جهت تبلیغات سیاسی و مذهبی آنان در پی داشت. این مسأله از بین رفتن وفاداری آناتولی شرقی را به دولت عثمانی ثابت کرد و کشتار شیعیان آناتولی شرقی، جنگ بین دو دولت را در پی داشت.

در این جنگ سپاهیان عثمانی از لحاظ تعداد و تجهیزات توپخانه و اسلحه بر قشون صفوی برتری داشتند. شاه اسماعیل از نظر تعصب

تصویر ۲: آیات قرآنی، خط ثلث، محوطه شهیدگاه، اردبیل.

مذهبی، شجاعت شخصی و انضباط نظامی با سلطان سلیم عثمانی برابر بود؛ اما از نظر تعداد سپاهیان و به‌طور کلی فقدان توپخانه در سطحی نازل‌تر از او قرار داشت.

در هر صورت زمانی که عثمانی‌ها مایه وحشت اروپا بودند، شاه‌اسماعیل بار سنگین نظامی عثمانی را تحمل کرد و شکست سنگینی خورد و تبریز به تسلط عثمانی در آمد. اما دو هفته پس از عقب‌نشینی سپاهیان فاتح عثمانی، شاه مغلوب به پیشروی پرداخت و تبریز را دوباره تصرف کرد.^۳

با وجود این که محققان و مسافران دوره‌ی صفوی درباره‌ی بناهای بقعه شیخ صفی گزارش معتبری بیان نموده‌اند، ولی در مورد قبرستان شهیدگاه اطلاعات کافی عرضه نکرده‌اند. اگرچه تاریخ ابعاد آن به درستی روشن نیست ولی آنچه از گذشته‌ی تاریخی اردبیل پیداست این محوطه از قبرستان‌های قدیمی اردبیل بوده و سابقه‌ی تدفین آن به زمان قبل از شیخ صفی باز می‌گردد.^۴

از دیگر قبرستان‌هایی که متأسفانه سابقه‌ی تاریخی دقیقی از آن در دست نیست، و مانند شهیدگاه از اهمیت تاریخی بسزایی برخوردار نمی‌باشد؛ قبرستانی است در منطقه‌ی نهارخوران گرگان.

این قبرستان از لحاظ وجود کتیبه‌های سنگ‌نیشته به اندازه‌ی منطقه شهیدگاه حاوی اطلاعات کتیبه‌نگاری می‌باشد. وجود شباهت‌های بسیار در تزیینات و مضامین به‌کار رفته در آن، بیانگر این است که سنگ‌نیشته‌های منطقه‌ی نهارخوران از لحاظ زمانی اختلاف زیادی با شهیدگاه ندارد؛ هر چند به دلیل ناخوانا بودن سنگ‌ها، اطلاعات مستند در این زمینه به دست نیامد. این مقاله علاوه بر بررسی کتیبه‌نگاری و ارزش فرهنگی و معنوی آن به مقایسه تطبیقی دو محل فوق می‌پردازد.

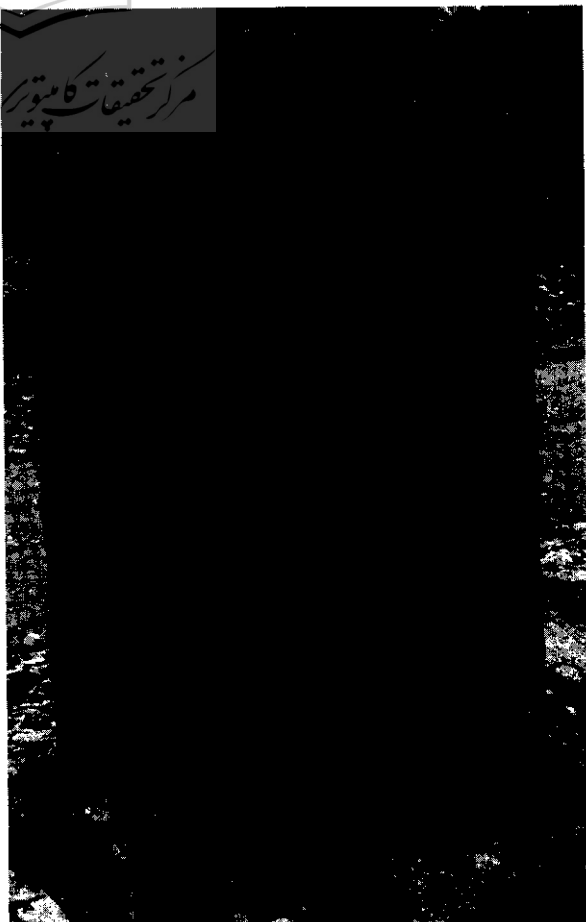
تزیینات سنگ قبرهای آرامگاه شهیدگاه و نهارخوران

وجود مقبره‌های مذهبی و غیرمذهبی بسیاری در ایران، مبین این است که تنها در ایران اسلامی ایجاد مقبره و آرامگاه از سابقه‌ی طولانی برخوردار است. هر چند هنگام ظهور اسلام در ایران هیچ سنت آرامگاهی در ایران وجود نداشت و حتی در ابتدا اسلام نیز از نوشتن هرگونه یادگاری برای مردگان روی‌گردان بود، اما به مرور تدفین و محل دفن دارای مراحل گوناگون شد و گذشت زمان سبب گشت که سایه‌بان‌های پارچه‌ای به شکل بناهای باشکوه آرامگاهی تبدیل شوند. هم‌چنین که مراسم تدفین پیچیده‌تر می‌شد قبرها نیز از علایم تکریم برخوردار گشتند و سنگ قبور با چراغ‌ها و آیات قرآنی تزیین شد.

بررسی سنگ قبرهای دوره‌ی صفوی نشان از وجود آیات و ادعیه‌هایی دارد که با مذهب شیعی رسمی زمان، در ارتباط می‌باشد. هم‌چنان که علاوه بر متون خط‌نگاره‌ها می‌توان به تزیینات و نقوش

تصویر ۳: قسمت‌هایی از آیت الکرسی، خط ثلث، محوطه شهیدگاه، اردبیل.

تصویر ۴: دعا در حق متوفی، خط ثلث، نهارخوران، گرگان.

گیاهی - هندسی انواع کتیبه‌ها اشاره کرد.

نقوش تزئینی سنگ قبرهای محوطه شهیدان و نهارخوران تا حدودی از لحاظ تزئینات متفاوت هستند، کما این که نمونه‌های باقی مانده در محوطه شهیدان نشان می‌دهد که از تزئینات بیشتر و شکیل تری برخوردار هستند.

از لحاظ کلی می‌توان نقوش تزئینی سنگ‌ها را به نقوش گیاهی و هندسی تقسیم‌بندی کرد. نقوش گیاهی اغلب شامل درخت و گیاهان پیچیده می‌باشد که تزئینات درختی به صورت یک ساقه عمودی و چندین انشعاب مایل در طرفین است و تزئینات گیاهی شامل اسلیمی، ختایی و گل شاه عباسی در داخل گلدان‌های تزئینی می‌باشد. در نقوش هندسی، طرح‌های ارائه شده بر روی سنگ قبرها بیشتر به صورت گره چینی کار شده است. این گونه طرح‌ها در برخی موارد با طرح‌های گیاهی همراه شده و فواصل خالی آن‌ها با برگ‌های بهم پیچیده و طرح‌های گلدار پر شده است.

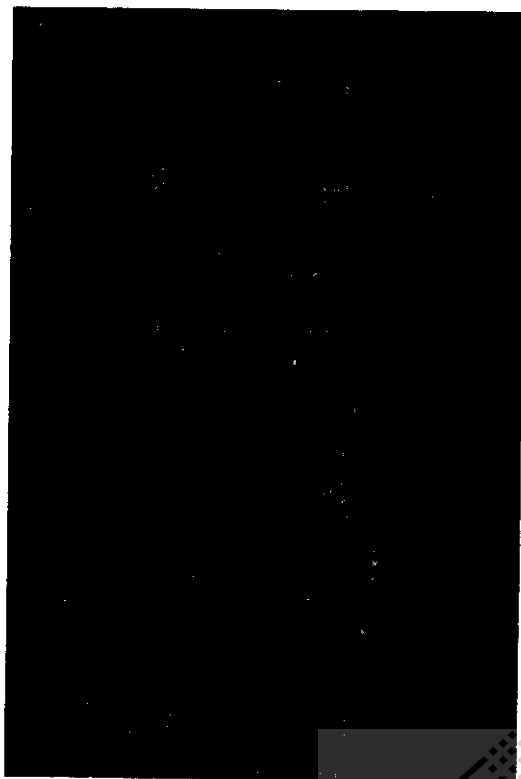
از دیگر نقوش تزئینی، نقش محراب است که در چندین نمونه قابل مشاهده می‌شود. احتمالاً حجار و نگارگر در ترسیم این نقش بعد معنوی آن را در نظر داشته است. این گونه نقوش اکثراً با کتیبه‌هایی حاوی آیات قرآنی یا ادعیه همراه می‌باشد که دارای تقدس بسیاری است. خط نگاره‌های سنگ قبرهای محوطه شهیدگاه بیشتر به شکل مکعب مستطیل و در منطقه نهارخوران به شکل طرح طاق‌نما است. غالباً بین یک تا دو متر طول دارند. جنس غالب سنگ‌های محوطه شهیدگاه مرمر یا خارای سیاه (گرانیت) و آندزیت می‌باشد و جنس سنگ‌های قبرستان نهارخوران نیز از سنگ خارای سیاه (گرانیت) است. این آثار در حکم تابلویی هستند که به شناسایی هویت متوفی کمک می‌کنند.^۵

در کنار نقوش تزئینی سنگ نبشته‌ها از خط نگاره‌های برجسته و کم نظیری نیز برخوردارند. بیشتر خط نبشته‌ها، شامل عبارتهایی به زبان فارسی یا عربی است. عبارات یا دعاگونه و آیات قرآنی است یا اشعاری فارسی است که اغلب به بی‌وفایی دنیا یا وصف حال متوفی اشاره دارد.

اکثر کتیبه‌ها به خط ثلث و بعضی موارد با خط کوفی یا نسخ نوشته شده‌اند. نوشته‌هایی که حاوی اشعار فارسی می‌باشند، معمولاً به خط نستعلیق است. علاوه بر آن نام متوفی و تاریخ فوت نیز که همچون سندی، دوره ایجاد سنگ قبرها را مشخص می‌کند نیز اغلب در داخل کادر مربع یا مستطیل در ضلع جنوبی سنگ قبر یا در میانه سنگ حجاری شده است.

بررسی تزئینات نمونه‌های سنگ قبرهای شهیدان و نهارخوران

محوطه شهیدگاه از زمان پیدایش خود دیوار و حصار زیبایی داشته که در اوایل سلطنت شاه عباس اول قسمتی از آن ریخته ولی شیخ ابدال نامی که در آن عهد متولی بقعه بوده آن را مرمت کرده است. این حصار از آن تاریخ گاه و بیگاه خراب و باز تعمیر شده است ولی در اواخر سلطنت قاجاریه شکست عظیمی در آن ایجاد شده و عرصه آن به مرور ایام مورد تجاوز مجاورین قرار گرفته است. بعدها

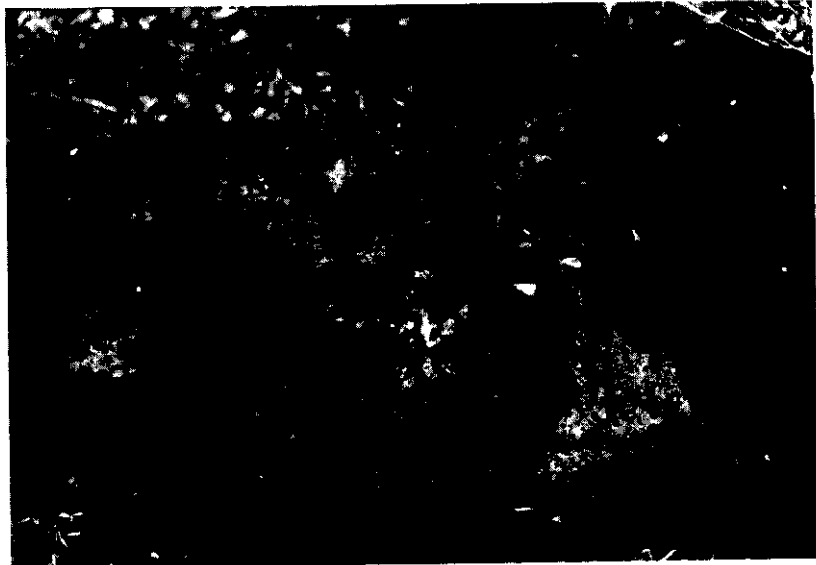
تصویر ۵: صلوات چهارده معصوم، خط نسخ، محوطه شهیدگاه، اردبیل.

تصویر ۶: صلوات چهارده معصوم، خط ثلث، قبرستان نهارخوران، گرگان.

با احداث دبستانی به نام صفویه در قسمت شمال آن، این محوطه کوچکتر شده و باقیمانده آن امروز با دیواری که برگ آن کشیده شده، محیط به نسبت کوچکتری را شامل می‌شود.^۶ (تصویر ۱)

سنگ قبرهای محوطه شهیدان به این دلیل که محوطه در کنار بقعه شیخ صفی، به عنوان یکی از اماکن پرجاذبه، قرار گرفته به دست عوامل انسانی از تخریب بسیار زیادی برخوردار است. در حالی که در مقایسه منطقه نهارخوران گرگان به دلیل مهجور ماندن سنگ قبرهای به نسبت سالم‌تری دارد؛ از این امر درمی‌یابیم که احتمالاً مهم‌ترین علت تخریب میراث ارزشمند شهیدگاه تخریب انسانی می‌باشد.

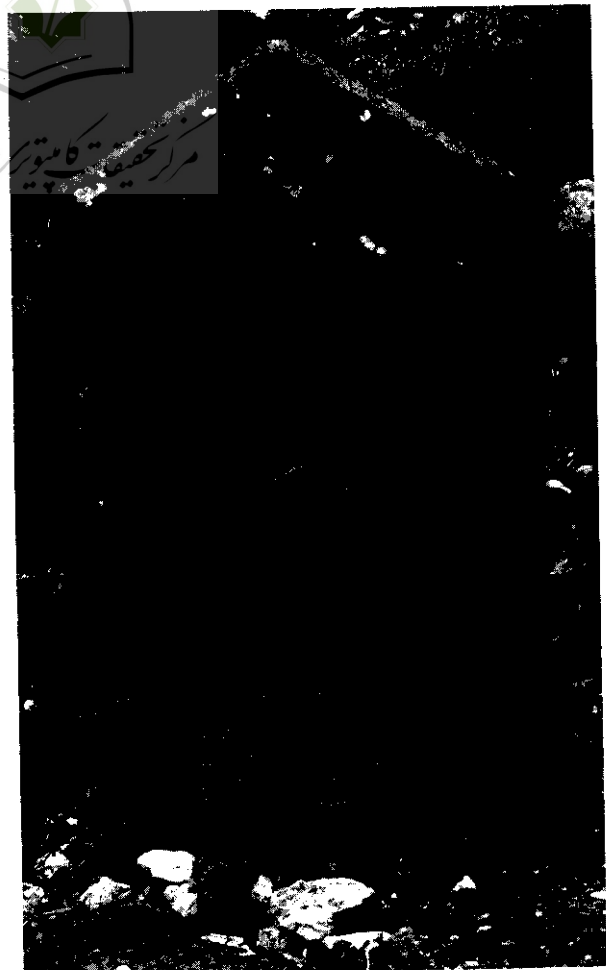

تصویر ۷: آیه الکرسی، خط ثلث، محوطه شهیدگاه، اردبیل.

در تصویر ۲، نمونه‌ی سنگ قبر مرمرین مشاهده می‌شود که از لحاظ تزئینات در بین سنگ قبرها بسیار زیبا و برجسته است. روی سنگ از دو قاب مستطیل سه پله‌ای و حاشیه‌ای به عرض ۶ سانتی متر تشکیل شده است. عرض قاب مستطیل ۲۲ سانتی متر و طول آن تا محل شکستگی ۵۲ سانتی متر است. داخل این قاب در پایین سنگ یک گلدان نقش بسته و از داخل آن اسلیمی‌ها و دهن اژدری‌های درهم پیچیده بیرون آمده است. غیر از تزئینات یاد شده، بر روی گلدان علامت و نشانه‌ی خاصی که علامت مقابل را نشان می‌دهد قابل تشخیص است. این علامت به لحاظ فرهنگی، مفهوم خاصی دارد که می‌تواند نماد یا نشانه‌ی مشخص، واقعه‌ای ویژه یا ایدئولوژی خاصی را بازگو نماید. هر چه باشد واضح است که حجار و نگارگر از ترسیم آن‌ها قصد خاصی داشته و مبین مطلب و بینشی بوده است.

کتیبه‌ی نوشته شده با خط ثلث بر حاشیه قاب مستطیل آیاتی از قرآن می‌باشد که قسمت‌هایی از آن از بین رفته است. از دیگر نمونه‌های سنگ مرمرین محوطه شهیدان که تنها بخش‌هایی از قسمت شمالی سنگ باقی مانده در تصویر ۳ قابل مشاهده می‌باشد. سطح رویی سنگ دارای تزئیناتی سه‌پله‌ای می‌باشد. در داخل کادر میانی و انتهای شمالی سنگ گلدانی زیبا حجاری شده و نقوش گیاهی به طرز زیبایی از داخل گلدان بیرون آمده و فضای اطراف گلدان و قسمت‌های بالا را دور می‌زند. حاشیه قاب مستطیلی دارای کتیبه‌ی قرآنی می‌باشد که قسمت‌هایی از آیه الکرسی به خط ثلث در آن قابل مشاهده است؛ در قسمت چپ «الَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهُ إِلَّا بِإِذْنِهِ يَعْلَمُ» در بخش تحتانی سنگ «مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَ مَا خَلْفَهُمْ وَ لَا يُحِيطُونَ» و در سمت راست «يُحِيطُونَ بِشَيْءٍ». از قسمت برجای مانده سنگ این چنین بر می‌آید که احتمالاً نگارش آیه از شمال شرقی بالای سنگ شروع شده و در حاشیه چپ، پایین و سمت راست سنگ ادامه یافته است.

در تصویر ۴، نمونه‌ای از سنگ قبرهای نهارخوران قابل مشاهده

تصویر ۸: آیه الکرسی، خط نسخ، قبرستان نهارخوران، گرگان.

است. این نمونه در مقایسه با دو نمونه‌ی ذکر شده دارای شباهت‌ها و تفاوت‌هایی است. از شباهت‌های آن می‌توان به حاشیه‌ی پله‌ای اشاره کرد که دو حاشیه اول دارای کتیبه‌هایی به فارسی و عربی است و حاشیه میانی دارای نقوش اسلیمی زیبایی می‌باشد. کتیبه‌ها و نقوش این سنگ قبر که هیچ تاریخی یا نشانی بر آن قابل مشاهده نمی‌نماید، کاملاً سالم است.

کتیبه‌ی حاشیه بیرونی آن یک شعر فارسی است که احتمالاً به زبان محلی سروده شده و باید در مدح و ثنای متوفی باشد. حاشیه بعدی نیز دعایی است در حق وی: «اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِلْمُؤْمِنِينَ وَ الْمُؤْمِنَاتِ مُسْلِمِينَ وَ الْمُسْلِمَاتِ.. يَا مُجِيبَ الدَّعَوَاتِ وَ يَا قَاضِيَ الْحَاجَاتِ الَّذِي كُلُّ شَيْءٍ قَدِيرًا» که به خط ثلث نوشته شده است.

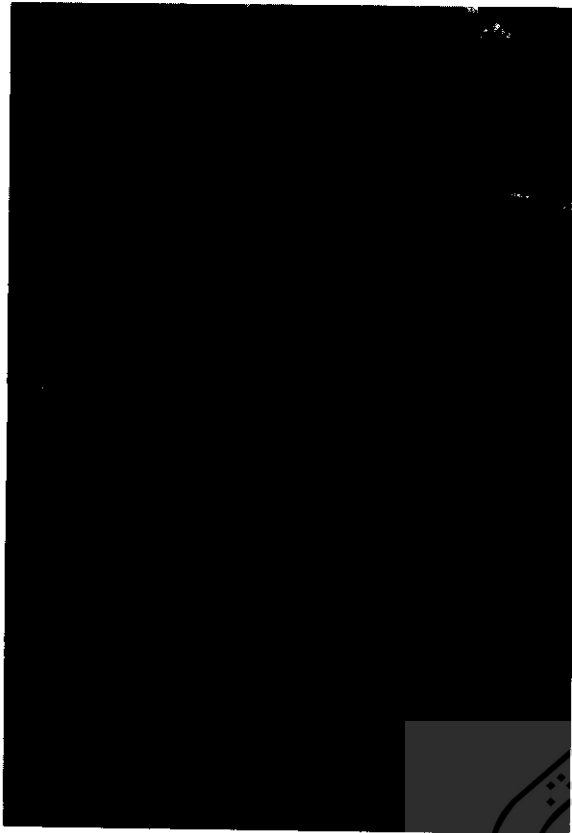
نمونه‌ی دیگری از سنگ قبرهای محوطه شهیدگاه در تصویر ۵ دیده می‌شود. این سنگ در مقایسه با نمونه‌های دیگر سالم‌تر مانده است. سطح روی سنگ به صورت قاب‌بندی به طول ۱۰۹ و عرض ۳۵ سانتی‌متر حجاری شده و در حاشیه دور تا دور این قاب به عرض ۶ سانتی‌متر کتیبه‌هایی با خط ثلث درون ترنج‌هایی که از ابتدا و انتها به گل‌های شش‌پر ختم می‌شود، به یکدیگر متصل هستند. میانه سنگ نیز شامل دو کتیبه می‌شود. کتیبه‌ی شمالی که به درستی قابل خواندن نیست، در بین طرح اسلیمی‌هایی به خط ثلث نگارش شده است.

در کتیبه‌ی عریض پایینی نیز دو محراب‌نما در داخل هم حجاری شده که محراب نمای بالایی از شبدر هفت برگی با لچک‌هایی به صورت برجسته می‌باشد که به‌طور قرینه با گل‌های شاه عباسی تزئین شده است. محراب دوم در فاصله نیم متری از محراب اول قرار دارد و از یک شبدر سه‌برگی که نسبت به محراب اول بدون لچک می‌باشد، طراحی شده است. داخل آن را نیز گل‌های شاه عباسی و اسلیمی، قسمت شکستگی سنگ را پر کرده است.

کتیبه‌های موجود در این کتیبه شامل صلوات دوازده امام می‌باشد که از سمت راست حاشیه‌ی شمالی سنگ شروع می‌شود: «اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ الْمُصْطَفَى، وَ عَلَى الْمُرْتَضَى وَ صَلِّ عَلَى الْإِمَامِ الْحَسَنِ الرَّضَى، وَ صَلِّ عَلَى الْإِمَامِ الْحُسَيْنِ الشَّهِيدِ» الباقی قسمت‌های کتیبه از بین رفته است تا «وَ صَلِّ عَلَى الْإِمَامِ التَّقِيِّ وَ صَلِّ عَلَى الْعَسْكَرِيِّ وَ صَلِّ عَلَى الْإِمَامِ مُحَمَّدٍ مَهْدِيِّ». قابل توجه این که در قسمت‌های ابتدایی صلوات نام مبارک هر امام داخل یک کادر ترنجی قرار گرفته است. کل خط نگاره‌ها با خط نسخ نگارش گردیده است.

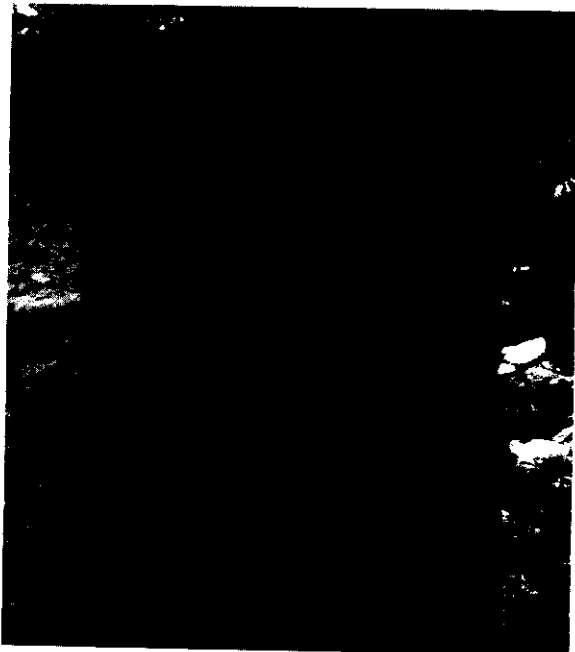
نمونه‌ای از خط نگاره با مضمون صلوات چهارده معصوم در میان سنگ قبرهای نهارخوران گرگان، در تصویر ۶ مشاهده می‌شود. با توجه به این که بیشتر سنگ قبرهای این منطقه لوح طاق‌نمایی و محرابی هستند، کتیبه‌های این نمونه را مورد بررسی قرار می‌دهیم. خط نگاره‌ها در چند کادر مستطیل و به شکل افقی با خط ثلث نگارش شده است.

در هشتی طاق‌نما فقط عبارت «قَالَ عَلِيٌّ... عَلَيْهِ السَّلَام» قابل تشخیص می‌نماید و در کادرهای بعدی نیز دعای چهارده معصوم به شرح زیر حک شده است: «اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى الْمُصْطَفَى وَ الْمُرْتَضَى وَ

تصویر ۹: صلوات چهارده معصوم، اشعار فارسی، خط نسخ، محوطه شهیدگاه، اردبیل.

تصویر ۱۰: رباعی خیام، خط نستعلیق، قبرستان نهارخوران، گرگان.

الرُّهْرَا وَ السِّنْطِيرِ وَ السَّجَادِ وَ الْبَاقِرِ وَ الصَّادِقِ وَ الْكَاطِمِ وَ الرِّضَا وَ التَّقِي وَ النَّقِيِّ وَ الْحُجَّهِ الْقَائِمِ الْمُتَنْظِرِ الْمَهْدِيِّ مُحَمَّدٍ صَلَوَاتُ عَلَيْهِ وَ عَلَيْهِمْ أَجْمَعِينَ»

در ردیف آخر احتمالاً نام شخص مدفون و تاریخ وفات وی نگارش شده است که متأسفانه خوانا نمی‌باشد. از موارد قابل ذکر این سنگ نبشته کلمه «السِّنْطِيرِ» است که احتمالاً به جای امام حسن (ع) و امام حسین (ع)، آورده شده است. شاید این کلمه نوشته‌ی غلطی از کلمه «السَّبْطِيَه» به معنی نوه‌های دختری [پیامبر] باشد که بدین گونه نگارش شده است.

از مقایسه تطبیقی نمونه‌های پنج و شش چنین برمی‌آید که سنگ نبشته‌های محوطه شهیدگاه از لحاظ نوع تزیینات بسیار شکل‌تر از نمونه‌های قبرستان نهارخوران است. احتمالاً دلیل این تفاوت اهمیت داشتن افراد مدفون در منطقه شهیدگاه بوده که متعاقباً از لحاظ نحوه‌ی آرایش بارگاه نیز توجهی مبذول می‌شده است. در مقایسه اهمیتی که منطقه شهیدگاه در زمان صفویان داشته، در مقابل یک گورستان احتمالاً محلی در نهارخوران گرگان، نکته قابل توجه و اهمیت تزیین سنگ قبر را در نزد ایرانیان، حتی در مناطق روستایی، آشکار می‌سازد.

تصویر ۷، نمونه‌ی دیگری از سنگ‌نبشته‌های منطقه شهیدگاه است. قسمت شمالی سنگ معدوم و ناقص می‌باشد، اما بقایای تزیینات ساده اسلیمی در قسمت‌هایی از سنگ دیده می‌شود. متن کتیبه قسمت‌هایی از آیه‌الکرسی است که با خط ثلث نگارش شده است. «اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ لَا تَأْخُذُهُ سِنَّةٌ وَلَا نَوْمٌ» در کادر کناری آن نیز احتمالاً نام متوفی حجاری گردیده که به علت فرسودگی چندان قابل خواندن نیست. ادامه آیه‌الکرسی نیز در ضلع شرقی سنگ نبشته که در تصویر مشخص نیست، نگارش شده است.

تصویر ۸، متعلق به سنگ قبری در منطقه نهارخوران است. تزیینات سنگ از دو قسمت حاشیه و میانی تشکیل شده است. در قسمت میانی دو طرح طاق‌نمای محراب مشاهده می‌شود. طاق‌نمای بالا که عبارت «الْحُكْمُ لِلَّهِ» را نیز در میان دارد، از پایین به چند نماد شبیه سرستون ختم شود. در طرح محراب زیرین که حاشیه دور آن تزیینات مسجد شیخ لطف‌الله اصفهان را یادآوری می‌کند بسیار زیبا و ماهرانه حجاری شده است. تزیینات داخلی طرح محراب نیز شامل اسلیمی‌های گل و بوته می‌باشد که در وسط به یک گل ختم می‌شود. احتمالاً در داخل گل میانی نام متوفی و تاریخ وفات حک شده است که متأسفانه خوانا نمی‌باشد.

کتیبه‌های حاشیه سنگ نیز که میان طرح اسلیمی‌های گل بوته نگارش شده، شامل قسمت‌هایی از آیه‌الکرسی است. خط‌نگاره‌ی این آیه از قسمت پایین سمت راست سنگ شروع می‌شود تا میانه آن، از میانه تا ابتدای هشتی طاق‌نما را تزیینات اسلیمی دربر گرفته است، کل قسمت هشتی شامل ادامه آیه می‌باشد. بقیه آیه نیز در قرینه سمت راست نوشته شده است. سه کتیبه‌ی این سنگ با خط نسخ شامل این قسمت از آیات می‌باشد: «اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ

لَا تَأْخُذُهُ سِنَّةٌ وَلَا نَوْمٌ لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ مَنْ ذَلَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهُ»، «إِلَّا بِإِذْنِهِ يَعْلَمُ مَا بَيْنَ يَدَيْهِمْ وَلَا يُحِيطُونَ».

این سنگ قبر از زیباترین نمونه‌های منطقه نهارخوران است که بجز فرسودگی قسمت‌هایی از متن کتیبه‌ها، باقی کاملاً سالم است. مضمون آیات و ادعیه برخی از کتیبه‌های هر دو محل حاوی اشعاری فارسی می‌باشد. به‌طور نمونه در تصویر ۹، سنگ‌نبشته‌ای متعلق به منطقه شهیدگاه قابل مشاهده است. این قطعه سنگ از نمونه‌های بسیار ساده آن محوطه می‌باشد که از دو قسمت حاشیه‌ای و میانی تشکیل شده است. قسمت میانی به ۶ کادر تقسیم شده که این کادرها به وسیله‌ی یک خط و نقوش گیاهی از یکدیگر جدا شده‌اند. متأسفانه به دلیل معدوم شدن قسمت‌های زیادی از سنگ، خط‌نگاره‌های آن قابل خواندن نیست. اما قسمت‌هایی از صلوات چهارده معصوم که به خط نسخ نگارش شده در حاشیه سنگ باقی است: «صَلِّ عَلَيَّ زَيْنُ الْعِبَادِ عَلَيَّ الْبَاقِرِ مُحَمَّدٍ وَ الصَّادِقِ وَ جَعْفَرِ الْكَاطِمِ مُوسَى وَ الرِّضَا وَ عَلَيَّ التَّقِي وَ...» می‌شود.

قسمت‌های به جا مانده از شعر فارسی بخش میانی سنگ که به خط نسخ نوشته شده احتمالاً برای مدح متوفی انتخاب گردیده است.

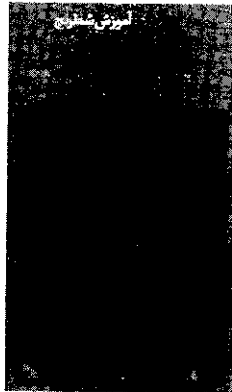
با همین مضمون نمونه‌ای نیز در منطقه نهارخوران موجود است با سنگ قبرهای کاملاً ساده و بسیار زیبا (تصویر ۱۰) تزیینات سنگ از دو بخش حاشیه و میانی تشکیل شده است. بخش میانی طرح محرابی است که درون آن به نقش اسلیمی گل و بوته مزین می‌باشد. درون گل میانی آن به نام متوفی، هم‌چنین بیان رمزگونه‌ی تاریخ وفات وی و عبارت «غلام شاه» اشاره شده است. در حاشیه طرح محراب تزییناتی به وسیله یک گل بسیار زیبا به یکدیگر متصل شده‌اند که جمعا متشکل از ۵ تریج و ۵ گل می‌باشد. درون تریج‌ها از سمت راست رباعی خیام به خط نستعلیق حک شده است:

«ای چرخ فلک خرابی از کینه توست / بیدادگری شیوه دیرینه توست / ای خاک اگر سینه تو بشکافد / بس گوهر قیمتی که در سینه توست» هم‌چنین در قسمت انتهایی سنگ نیز دعای «حشر او با رسول کن یا رب» نیز در حق متوفی نگارش شده است.

نتیجه‌گیری

آنچه از مقایسه دو منطقه قبرستان نهارخوران و شهیدگاه آرامگاه شیخ صفی به دست می‌آید، فرهنگی است زنده و بادوام در جهت تکریم مردگان و هم‌چنین زنده‌ماندن یاد آن‌ها در دل مردمان ایران. عناصر نقش‌بسته بر سنگ نمی‌تواند صرفاً یک تزیین باشد، بلکه هر یک از عناصر دارای مفاهیمی ویژه و در پاره‌ای موارد دارای معانی ژرف و عرفانی نیز هستند، هم‌چنان که نقوش و نگاره‌های حک شده بر سنگ علاوه بر باورهای مردم در یک دوره تاریخ، تقلیدی از نقش و نگاره‌ها دوره‌های مختلف تاریخی است.

در مقایسه نوع سنگ به کار رفته در دو منطقه مورد بحث، درمی‌یابیم که سنگ‌های شهیدگاه از مرغوبیت بیشتری برخوردار است، آن‌چنان که با گذشت سالیان دراز اگر تخریب انسانی آن‌ها را

آموزش شطرنج بایبی فیشر
استوارت مار گولیس، دان موزنفلد
ترجمه حبیب هنری
قاصدک صبا، ۱۳۸۸

آموزش شطرنج بایبی فیشر را می‌توان یکی از منابع آموزشی درخور توجه در جهان شطرنج دانست که به زبانی ساده خواننده را در درک مفاهیم و چگونگی بازی شطرنج و بالا بردن کیفیت آن یاری می‌دهد. از ویژگی‌های اصلی کتاب نحوه‌ی ارتباط آن با مخاطب است. به مخاطب آموزش می‌دهد که چگونه وضعیت‌ها را بهتر ارزیابی کند و اینکه الگوهایی در اختیار خواننده قرار داده می‌شود تا بتواند بهترین حرکت‌ها را به راحتی و به سرعت (گاه در چند ثانیه) پیدا کند. کتاب نمودارهای متعددی برای تمرین طراحی کرده است که می‌توان زمان مات کردن را آموخت و اینکه چگونه می‌توان آن را انجام داد. در پیش گفتار کتاب از بایبی فیشر می‌خوانیم:

این کتاب کار را با مات‌های تک حرکتی آغاز می‌کند و سپس به سراغ مات‌های دو، سه و چهار حرکتی می‌رود. شما می‌توانید این روش‌ها را بیاموزید و در بازی‌های‌تان به کار ببرید. به طور معمول، کتاب‌های آموزش شطرنج، مخاطب را در موضعی انفعالی قرار می‌دهند. از شما انتظار می‌رود که مطالب آموزشی را مطالعه کنید و آن‌ها را به خاطر داشته باشید. این کتاب مطالبی را به عنوان مربی خصوصی به شما می‌آموزد و از شما می‌خواهد تا فعالانه با ابتکار خود به پرسش‌ها پاسخ دهید. پس از پاسخ دادن به هر کدام از پرسش‌ها می‌توانید صفحه کتاب را بچرخانید تا پاسخ درست و توضیح من را بخوانید. با این روش شما می‌توانید به خوبی مطالب کتاب را بیاموزید.

نویسندگان کتاب که از پیشکسوتان روش‌های آموزشی و نوآوران در زمینه‌ی طراحی آموزشی به شمار می‌روند در نگارش کتاب حاضر، که مجموعه‌ای متفاوت در زمینه‌ی آموزش شطرنج باشد و بتواند به افزایش توانایی دانش‌آموزان در به‌کارگیری مهارت‌ها و تدابیر استراتژیک در بازی شطرنج کمک کند، نیاز به فردی با تجربه و ماهر در این زمینه را حس کرده‌اند. در این راستا، آنان فردی را که بازیکن بزرگ و با دانش بوده و قادر باشد به تفسیر وضعیت یادگیرنده، پرورش خلاقیت و تبدیل شدن او به یک بازیکن در اندازه‌های بازی بزرگ و مسابقات جهانی کمک کند، مورد توجه قرار داده‌اند. کتاب نتیجه‌ی این همکاری است. کتابی که به خواننده کمک می‌کند شطرنج را بیاموزد و با آن به صورت برنامه‌ریزی شده، مهارت‌هایش را با راهنمایی‌های بایبی فیشر افزایش دهد.

فرسوده نمی‌کرد، امروزه از بهترین سنگ‌های حجاری شده از دوران صفوی و حتی قبل از آن می‌بود. در حالی که سنگ‌های قبر منطقه نهارخوران به دلیل عدم مرغوبیت نوع سنگ باوجودی که کاملاً سالم مانده است، اما قسمت‌هایی از خط نگاره‌های آن از بین رفته است.

در انتها نیز باید اذغان داشت آنچه قبرستان نهارخوران و محوطه شهیدگاه را از نظر هنری برجسته می‌نماید وجود سنگ قبرهای نفیس آن است که با متون کتیبه‌ای حکاکی شده‌اند. در حال حاضر تعداد اندکی از سنگ‌های دو محل قابل شناسایی است که نه تنها از مستندات تاریخ حجاری ایران می‌باشد، بلکه از نظر هنری و مذهبی نیز حائز اهمیت فراوان هستند. این سنگ‌ها موارد فرهنگی خوبی جهت مطالعه سبک و تزئینات هنر کتیبه‌نگاری محسوب می‌شوند.

پی‌نوشت‌ها:

1- A.H. Morton, The Ardabil shrine In The Reign of shah Tahmsp I, Iran (XII) 1974, (XIII) 1975.P.44.

۲- والتر هینتس. تشکیل دولت ملی در ایران، ترجمه‌ی کیکاوس جهاننداری، تهران: انتشارات خوارزمی، چاپ دوم، ۱۳۶۱، ص ۱۸۸.

۳- غلام سرور. تاریخ شاه اسماعیل صفوی، ترجمه‌ی محمد باقر آرام و عباسقلی غفاری فرد، تهران: مرکز نشر دانشگاهی، چاپ اول، ۱۳۷۴، ص ۱۰۴.

4 A.H. Moton, the Ardebil shine In the Reign of shah Tahmasp I, optic, p.44.

۵- ملکه گلخانی زاده اصل، حسن یوسفی، باستان شناسی و تاریخ هنر، بقمه شیخ صفی الدین اردبیلی، انتشارات نیک آموز، ۱۳۸۴، ص ۲۶۳.

۶- با انقراض صفویان، قبرستان شهیدگاه نیز دستخوش تغییرات اساسی گردید؛ بسیاری از سنگ قبرهای این محوطه که دربردارنده‌ی نام متوفی و ستون کتیبه‌ای بود پاک و منهدم گردید. قسمت‌هایی از آن نیز توسط ارتش سرخ شوروی خرد شد و از بین رفت. همچنین در پادگان نظامی اردبیل این آثار توأم با سنگ‌های قبرستان‌های دیگر قطعه قطعه شد و به عنوان پی ساختمان نظامی اردبیل مورد استفاده قرار گرفت. (بابا صفری، اردبیل در گذرگاه تاریخ، جلد ۲، اردبیل، دانشگاه آزاد اسلامی، چاپ دوم، ۱۳۷۱، صص ۸۲-۲۸).

منابع

- هینتس، والتر. تشکیل دولت ملی در ایران، ترجمه کیکاوس جهاننداری، تهران: انتشارات خوارزمی، چاپ دوم، ۱۳۶۱

- سرور، غلام. تاریخ شاه اسماعیل صفوی، ترجمه محمد باقر آرام و عباسقلی غفاری فرد، تهران: مرکز نشر دانشگاهی، چاپ اول، ۱۳۷۴.

- گلخانی زاده اصل، ملکه و حسن یوسفی. باستان شناسی و تاریخ هنر، بقمه شیخ صفی‌الدین اردبیلی، انتشارات نیک آموز، ۱۳۸۴.

- بابا صفری. اردبیل در گذرگاه تاریخ، جلد ۲، اردبیل، دانشگاه آزاد اسلامی، چاپ دوم، ۱۳۷۱.

- A.H. Morton, The Ardabil shrine In The Reign of shah Tahmsp I, Iran (XII) 1974, (XIII) 1975